

ŽELJKO KARAULA

UDK: 338: 330.526.33(497.526)

Pregledni članak/ Review

Rukopis prihvaćen za tisak: 8. 7. 2020.

DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/mzvktqgg9>

Gospodarstvo Bjelovara (1945.–1990./2020.): izazovi i mijene industrijskog razvoja na primjeru triju poduzeća (*Koestlin, Tomo Vinković, Sirela*)

Sažetak

Ovaj rad pruža kratak pogled na bjelovarsku industriju socijalističkog razdoblja (1945.–1990.) s ciljem i težištem da se nakon toga objasni i prikaže kriza socijalističkog modela upravljanja krajem 1980-ih godina i gospodarska tranzicija triju velikih bjelovarskih poduzeća toga razdoblja (*Koestlin, Tomo Vinković, Sirela*) u nove privatno-tržišne oblike poslovanja nakon raspada Jugoslavije i stvaranja samostalne hrvatske države. Sva tri poduzeća teško su prolazila tu fazu, s time da su dva opstala u novim uvjetima, a jedno je propalo. Izbor navedenih poduzeća kao primjer bjelovarske gospodarske tranzicije u ovom radu bio je parcijalan, te zaključci ne mogu govoriti u ime cjelokupnoga bjelovarskog gospodarstva socijalističkog razdoblja, od kojega većina ipak nije preživjela hrvatski model „doba gospodarske tranzicije“.

Ključne riječi: Bjelovar; gospodarstvo; *Sirela*; *Koestlin*; *Tomo Vinković*; tranzicija.

1. Bjelovarsko gospodarstvo u počecima svoga razvoja nakon Drugog svjetskog rata (1945.–1952.)

U prvoj etapi razvoja od 1945. godine u Jugoslaviji/Hrvatskoj po uzoru na SSSR počinje centralističko upravljanje gospodarstvom države. Društvo tada prolazi kroz tešku administrativno-centralističku fazu razvoja, kada se po svaku cijenu željelo izgraditi realsocijalistički poredak sovjetskog tipa. Bjelovarska industrija teško se i sporo uključivala u te nove prilike i procese. Postojeći veći i mali pogoni bili su zastarjeli, niske konkurentnosti, a nova vodstva nestručna i uglavnom bez inicijative. Zbog toga je poljoprivredna djelatnost i dalje bila dominantna gospodarska grana u kojoj je na prostoru kotara Bjelovar početkom 1950-ih radilo 80,50% stanovništva. Prvo selo u bjelovarskom kotaru koje je dobilo struju bio je Kendelovac 1946., a zatim je elektrificirano selo Predavac nedaleko grada, te Rovišće, Tuk, Žabljak, Markovac i Hrsovo. Elektrifikacija je bila vrlo intenzivna pedesetih godina, da bi posljednja sela dobila struju 1966. godine. U to vrijeme naročito se osjećao nedostatak stambenog prostora, te je stanogradnja pojačana početkom pedesetih godina. U razdoblju od 1950. do 1956. u gradu je podignuto 320 novih kuća, većinom manjih obiteljskih. Od 1954. grade se kuće na Logoru gdje je u dvije godine sagrađena 31 obiteljska kuća.¹

Nakon raskida sa Staljinom i SSSR-om 1948. godine i ukidanjem saveznih i republičkih direkcija 1952. godine, pod pritiskom unutarnjih i vanjskih čimbenika, Jugoslavija se počela okretati drugačijem, realnijem gospodarskom modelu. Napuštena je etatiistička koncepcija razvitka socijalizma u državi. Donošenjem *Osnovnog zakona o upravljanju privrednim poduzećima* prihvaćeni su opći principi i politički oblici društvenog samoupravljanja. Proces kolektivizacije na selu je neslavno napušten, a od 1950. uvođenjem radničkog samoupravljanja i razvijanjem tržišta barem su malo otškrinuta vrata liberalnijim procesima u gospodarstvu. Prvi radnički savjet u Bjelovaru osnovan je 21. kolovoza 1950. u Gradskoj štampariji (kasnije *Marijan Topljak*, ptpm *Prosvjeta*), a zatim u Paromlinu *Žitnom fondu* nakon izbora za radnički savjet koji su održani 27. kolovoza 1950. godine.² Samoupravljanje je bilo jedna od prepoznatljivosti jugoslavenskog socijalizma, a cijela doktrina rođena je iz nepokornosti i želje da se jugoslavenski socijalizam ideološki odvoji od komunizma u SSSR-u. Obilježje bjelovarskog kraja kao izuzetno agrarnog s dugim tradicijama razvoja kvalitetnih stočarskih proizvoda doveo je do razvoja prehrambene industrije u gradu. U gradu se ubrzano razvoja prerađivačka industrija i otvaraju industrijski pogoni

¹ Mirela, SLUKAN-ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova, I. svezak. Bjelovar*, Državni arhiv Bjelovar - HDA, Bjelovar-Zagreb, 2003., 106.

² U Gradskoj štampariji izabran prvi savjet u gradu Bjelovaru, *Bjelovarski list*, br. 35., 25. VIII. 1950., 3.

bazirani na korištenju sirovina bjelovarske regije.³ Nova vlast od početka pokazuje veliku želju za modernizacijom grada i stvaranjem onih funkcija koje su gradu do tada nedostajale, stvarajući od Bjelovara kulturno i gospodarsko središte šire regije.

2. Bjelovar kao „pravi hrvatski i jugoslavenski socijalistički grad“

Nakon početnih nesnalaženja komunističke elite u Bjelovaru, nakon donekle stagnirajućih 1950-ih godina, značajnim građevinskim zahvatima i industrijskim planiranjem namjeravaju napraviti novi *socijalistički grad* na pitomim padinama Bilogore, po svemu nivelirajući njegovu dosadašnju povijest i urbanistički razvoj, što je i napravljeno. Novi urbanistički plan grada (1959.) donio je projekt izgradnje gradskog središta tako da je Bjelovar trebao u kratkom *udarničkom* roku postati grad dvokatnica i višekatnica (do tada od ukupno 2 315 kuća, čak 2 134 su bile prizemnice). Sam zamašni projekt kapitalne promjene slike grada, izgradnja potpuno novih gradskih četvrti i naselja je kulminirao izgradnjom prvog (i zasad jedinog) gradskog nebodera 1963. godine kao vrhunac izgradnje *socijalističkog grada*, kao lidera sjeverozapadne Hrvatske. Početkom 1960-ih godina počinje planska izgradnja većih tvornica te promjene lokacije industrije iz središta grada prema njegovim rubovima (uglavnom današnja Slavonska cesta). Stvorene su tri industrijske zone. Grade se nova industrijska postrojenja, *Koestlin* se 1965. seli na novu lokaciju u industrijsku zonu grada uz prugu. Tamo se grade i ostale industrije poput: *Tome Vinkovića*, Tvornica šperploča kasnije *Česma*, *Struje* kasnije *Elektrometal*, Tvornica auto-dijelova (TAD), tvornica suhomesnatih proizvoda – *Bilogora* itd. U razdoblju od 1960. do 1975. izgrađena je tadašnja i današnja industrijska zona grada. Stvaranje novih industrijskih zona, podizanje kapitalnih industrijskih subjekata od 1960-ih godina znatno su transformirali grad Bjelovar u gospodarskom smislu. Moglo bi se reći da je u socijalističkom razdoblju grad Bjelovar dobio sve odlike suvremenog gradskog i industrijskog središta sjeverozapadne Hrvatske.

O razvoju metalne industrije u Bjelovaru progovorio je u svojim sjećanjima iz 1983. godine jedan od vodećih komunista Bjelovara Spasoje Kalajdija koji je napomenuo da je u bjelovarskim strukturama prevladavalo mišljenje da se u ovom kraju razvija samo ona industrija kojoj su osigurane sirovine. Bila je prisutna ideja o povezivanju u prehrambeni kompleks mljekare, mlinsko-priredivačkih i klaoničkih kapaciteta, ali više strukture u politici kotara to nisu dozvoljavale. U spisu dalje stoji da „Bjelovar u to vrijeme ima daleko veću i razvijeniju privredu od Koprivnice, bolje uvjete za razvoj. Ali nije bilo podrške od viših, mislim na one koji su podržavali

³ Privredni i društveni razvoj općine Bjelovar od 1945.–1965. godine, *Bjelovarski list*, br. 19., 6. V. 1965., 1-2.

„Sljeme“ i „Gavrilović“. Mislim da je tih godina Bjelovar prešao svoj Rubikon, koji će teško nadoknaditi, iako je kasnije ubrzan razvoj industrije, ali na žalost one koja je dobrim dijelom pogrešno odabrana.“⁴ U dinamičnim sedamdesetim godinama takav razvoj je još više pojačan. Prema Slukan Altić: „Industrija u urbanom području grada 1970. godine obuhvaća četiri osnovne industrijske grane od kojih po broju zaposlenih odskaka prehrambena industrija s 5 industrijskih poduzeća i ukupno 1.254 zaposlena ili 45% ukupno zaposlenih industrijskih radnika u gradu.“⁵ Druga po redu je bila metaloprerađivačka industrija s četiri poduzeća i 760 zaposlenih što je činilo 27% od ukupnog broja industrijskih radnika u gradu.

Ukupno je na području grada 1970. godine bilo zaposleno 2.768 industrijskih radnika.⁶ Za usporedbu prema gradu u općini Bjelovar je od 1027 industrijskih radnika u 1953. godini, broj povećan na 5.137 u 1975. godini ili za 398,4 posto. Najbrži je transfer radne snage u sekundarne djelatnosti u općini Bjelovar bio od 1970. do 1980. godine, što se manje-više podudara s ovim procesima i u Hrvatskoj (Jugoslaviji). Samo u deset godina, od 1975. do 1985. broj radnika zaposlenih u društvenom sektoru u Bjelovaru porastao je od 11.683 na 17.177, odnosno za 5.494 ili za 147,4 posto.⁷ Usprkos tim podacima 1970. godine većina stanovništva općine i dalje se bavila poljoprivredom. Individualnih poljoprivrednih proizvođača je iste godine zabilježeno 21.537 odnosno 66% u ukupnoj zaposlenosti na teritoriju općine.

3. Suton socijalističkog gospodarstva u Bjelovaru krajem 1980-ih godina

Socijalistička ekonomija i sustav društvenih poduzeća, zbog dugogodišnje prakse ekstenzivnog zapošljavanja, imala su prikrivene viškove radne snage i nisku produktivnost rada. Jedan od važnih zadataka socijalističkih poduzeća bio je održavanje socijalnog mira i davanje legitimiteta vlasti. Zahvaljujući tome država je ostvarila *patronsku sigurnost* i integraciju zaposlenih u vladajući sustav, a istovremeno im jamčila relativno niske plaće i socijalnu sigurnost. Socijalni su se problemi, međutim, gomilali i s vremenom se pokazalo da ih socijalizam svojim načinom organizacije društva i ukupnom produktivnošću nije u stanju riješiti. Na gospodarskom i socijalnom planu socijalizam je, nakon početnih uspjeha ostvarenih u modernizaciji društva, iscrpio svoje razvojne mogućnosti. Drugim riječima, socijalistička država u

⁴ Hrvatski Državni arhiv Bjelovar (HR-DABJ), Sjećanja – Spasoje Kalajđija, Samoupravljanje A-1. (rukopis)

⁵ SLUKAN-ALTIĆ, n. dj., 111.

⁶ SLUKAN-ALTIĆ, n. dj., 111.

⁷ To ne znači da nije bilo nezaposlenih. Tako je u prvih šest mjeseci 1973. na području bjelarskog Zavoda za zapošljavanje bilo nezaposleno 1355 osoba. Zabrinjavajuća stopa zapošljavanja, *Novosti općinskog Zavoda za zapošljavanje*, br. 35., 8. XI. 1973., 1.

gospodarstvu nije više uspijevala osigurati akumulaciju i rast, pa shodno tome nije mogla održavati primjerenu socijalnu sigurnost građanima. Ona je stoga izgubila legitimaciju za vladavinu društvom. Na sve te teškoće nadovezivala se i pogoršana međunacionalna i politička situacija u zemlji. Iz dostupnih podataka vidljivo je da se većim dijelom 80-ih godina kriza koja je vlada u cijeloj zemlji nije u većoj mjeri odrazila na području grada i općine Bjelovar. Tvornice su i dalje dobro poslovale i izvozile u inozemstvo. Tek krajem 80-ih dolazi do velike krize u građevinskim tvrtkama i metalnoj industriji u Bjelovaru. Dok se urušavao realsocijalistički sustav, bjelovarsko gospodarstvo je pratilo opće tendencije urušavanja toga sustava i počeli su se osjećati prvi znakovi stagnacije gospodarskog razvoja grada.

Početkom 1988. počinju dolaziti do izražaja problemi u bjelovarskoj privredi. Tako je Radna organizacija *Bjelovarski vrt* iskazala veliki gubitak u poslovanju, a utvrđeno je i to da je 87 radnika višak. Slično je bilo i u OOUR-u *Bilogora* u okviru RO 5. maj koji već duže vrijeme posluje s gubitkom, a u problemima su bili tri OOUR-a u *Tehnogradnji* koji su bili u teškom položaju zbog smanjenja izgradnje i otežane naplate izvršenih radova.⁸ Prvi pokazatelji krize su bile i kratkotrajne obustave rada u Drvenoj industriji Česma i Tvornici traktora *Tomo Vinković* u rujnu 1988. zbog problema s osobnih dohodcima. Povodom toga Izvršno vijeće Skupštine općine Bjelovar je održalo sjednicu, a Ljuban Perenčević predsjednik OK SKH Bjelovar je istaknuo da mora doći do prevrednovanja poslovne politike, jer pravo mjerilo uspješnosti mora biti „radnik koji zarađenim osobnim dohotkom mora podmiriti osnovne životne potrebe“.⁹ Zbog malih plaća krajem 1988. počinje štrajk i prosvjetnih radnika u mnogim osnovnim školama u gradu. Unatoč krizi *Koestlin* dobro posluje, te 1988. gradi veliko regalno skladište veličine 1200 četvornih metara, gdje se moglo skladištiti 900 tona proizvoda. Isto tako Radna organizacija *TAD* radi novu proizvodnu montažnu halu, a *Tehnogradnja* koja je u teškom položaju ipak dobiva posao izgradnje velikog Doma za umirovljenike i borce narodnooslobodilačkog rata *Petar Biškup Veno*.¹⁰ Kriza je najviše pogodila najveće industrijske subjekte u gradu. Mnoga poduzeća našla su se u *škarama cijena*, a *Tomo Vinković* početkom 1988. počeo je maksimalnu štednju „gdje je to bilo moguće“ te je poticao intenzi-

⁸ Susreti s «Bilogorom», *Bjelovarski list*, br. 12., 31. III. 1988., 10.

⁹ Izvršno vijeće o obustavama rada u «Česmi» i «Tomi Vinkoviću». Štrajk «bogatih» i «siromašnih», *Bjelovarski list*, br. 37., 22. IX. 1988., 3. Radilo se o tome da je radnicima «Česme» smetao interventni zakon o ograničenju isplate koji je jednim svojim dijelom spriječio i nagrađivanje uspješnih poduzeća. U «Tomi Vinkoviću» je problem bio druge naravi gdje su radnici tražili da se povećanje osobnih dohodaka linearno rasporedi na sve radnike, a ne samo na pojedine OOUR-e.

¹⁰ Tvornica *TAD*-a i Dom boraca, *Bjelovarski list*, br. 40., 13. X. 1988., 6.

viranje rada.¹¹ Uskoro dolazi do rješavanja viškova i selektivnog slanja radnika na korištenje godišnjih odmora. Svaki ulaz roba od dobavljača je zaustavljen, radnici su zadržavani na poslu, ali su dobivali izuzetno male plaće.¹² Dolazi do raspada velikih poduzeća na manje dijelove, jer se smatralo da se neki tako mogu održati na tržištu. Najviše novih poduzeće nastalo je od 5. maja koji se doslovce raspao kada su se radnici odlučili za izdvajanja iz „postojećih radnih organizacija“ i osnivanje novih samostalnih društvenih poduzeća.¹³ Istovremeno je rukovodstvo 5. maja izlaz vidjelo u završetku planiranih investicija, te je tako u krugu Mesne industrije Bilogora počela izgradnja nove Tvornice polugotovih jela na bazi smrznutog i oblikovanog mesa ili pretvaranjem poduzeća u dioničko društvo omogućavanjem radnicima da povoljno sudjeluju u privatizaciji tvrtke.¹⁴ No, negativni trendovi se nisu mogli zaustaviti.

I DI Česma našla se u velikim poteškoćama. Od njenih 1640 radnika gotovo 500 je proglašeno tehnološkim viškom, a proizvodnja je znatno smanjena.¹⁵ Zbog spomenutih poteškoća rukovodstvo DI Česme odlukom Radničkog savjeta 18. srpnja 1990. raspušteno je, a direktor Branko Tišma i tri potpredsjednika poduzeća su smijenjeni. Smjena je osim gospodarskih imala i političke dimenzije kada je nova općinska vlast HDZ-a u Bjelovaru počela obračun s starim komunističkim strukturama u gospodarstvu grada koje više nisu imale političku podršku, a u kojima su Srbi imali visokog udjela.¹⁶ Na rukovodeća mjesta dolaze novi ljudi s političkim pokrićem nove vlasti. Udarac krize najviše su osjetili složene organizacije udruženog rada (SOUR) poput UMIBA u kojima je bila objedinjena sva metalna industrija grada, koji su brzo propali jer su i bili umjetno održavani pod *blagoslovom stare političke elite*, ali oni su bili samo produkt posljednjih trzaja posrnule socijalističke ekonomije krajem 70-ih godina.¹⁷

Uglavnom, tijekom vremena došlo je do općeg pogoršanja socijalnih prava, a standard građana postajao je sve lošiji. Broj zaposlenih 1990. u primarnim djelatnostima značajno se počeo smanjivati u odnosu na 1970. godinu. Tako je Privredna komora regije Bjelovar iznijela podatke o osjetnom padu standarda stanovništva regije Bjelovar, nedostatku novčanih sredstava u gospodarstvu i gubicima u industriji, te o velikim otpuštanjima radnika. Podatak da su za 19,8 posto osobni dohotci manji od

¹¹ Traktori u «škarama cijena», *Bjelovarski list*, br. 8., 3. III. 1988., 6.

¹² Stajanje plasmana, *Bjelovarski list*, br. 19., 10. V. 1990., 21.

¹³ Od samostalnog do jedinstvenog, *Bjelovarski list*, br. 1-2., 11. I. 1990., 1.

¹⁴ Tvornica polugotove hrane, *Bjelovarski list*, br. 14., 5. IV. 1990., 1.

¹⁵ Dokazivanje u žestini tržišta, *Bjelovarski list*, br. 19., 10. V. 1990., 24.

¹⁶ Nepovjerenje dosadašnjem rukovodstvu, *Bjelovarski list*, br. 30-31., 26. VII. 1990., 5. Od devetorice rukovodilaca DI «Česme» sedmorica su bila srpske nacionalnosti.

¹⁷ Nepravilnosti, *Bjelovarski list*, br. 42., 18. X. 1990., 5.

prosjeaka Republike je bio posebno poraŹavajući. Mnogi gospodarski subjekti poput *Tome Vinkovića, 5. maja*, Drvne industrije Česma nalazili su se doslovno pred stečajem.¹⁸ U procesu raspada socijalističkog sektora u gradu, počeli su se pojavljivati i neka nova privatna poduzeća, te je tako osnovan Servis industrijske opreme Mirka Prišlina (SIOP) kao najmlađe bjelovarsko privatno poduzeće.

4. Gospodarstvo Bjelovara u početnom razdoblju tranzicije (1990.–1995.)

Nakon izvršenih političkih i društvenih promjena i stvaranjem Republike Hrvatske, hrvatsko je gospodarstvo prelazilo na novi tip poslovanja - liberalno tržište i privatno vlasništvo - što je uključivalo bolni proces pretvorbe i privatizacije društvenih i trgovačkih poduzeća u gradu. Pojmovi pretvorbe i privatizacije često su se koristili kao sinonimi. No, pretvorba je bila vezana uz promjenu pravnog statusa društvenih poduzeća u trgovačka društva. U mnogim bjelovarskim poduzećima je proces pretvorbe bilo vrlo dug, potrajao je i nekoliko godina. Privatizacija je bila proces transformacije državnog u privatno vlasništvo, tj. prodaja državnih poduzeća privatnim pravnim i fizičkim osobama. Hrvatska je u ovom procesu naišla na probleme koji su posljedica prethodnog sustava i ratnih zbivanja, ali i lošeg modela privatizacije. Nestankom socijalizma trebalo je naći nove vlasnike za golemo društveno bogatstvo koje su desetljećima gradile generacije Bjelovarčana. Međutim, politički model privatizacije, odnosno *divlji kapitalizam*, koji je izabran omogućio je da stranački podobni ljudi s malo novca ili bez njega postanu vlasnici velikih bjelovarskih poduzeća, koja su zbog nestručnosti novih vlasnika i često njihove želje da samo rasprodaju stečenu imovinu velikim dijelom propadala. Istina je i to da su svi problemi koji su mučili socijalističku privredu do 1990. sada još u pogoršanim uvjetima nakon rata i dalje pritiskali nove privatne vlasnike koji nisu mogli naći izlaza iz slabe produktivnosti, nelikvidnosti, unutrašnjih dugova i zbog nedostatka investicija koje je generirao prošli sustav. Stoga su se mnogi od njih koji su se domogli različitih nekretnina i pokretnina na lak način odlučili na njihovu rasprodaju.¹⁹

Treba reći i to da je u takvoj pretvorbi i privatizaciji koja je ostvarena u Bjelovaru bilo i uspjeha, neka poduzeća su ostala sačuvana i otvorena su nova radna mjesta, plaće su redovito isplaćivane, ali to je bila manjina. Proces privatizacije koji se dogodio u Bjelovaru značajno je promijenio zatečeno stanje mijenjajući dotadašnje

¹⁸ Reformske teškoće, *Bjelovarski list*, br. 13., 29. III. 1991., 6., Posljedice sistematskog uništavanja, *Bjelovarski list*, br. 2., 10. I. 1991., 5.

¹⁹ Ivo, GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, EPH Liber, Zagreb, 2008., 791-796., Jure, ŠIMIĆ, *Bjelovarski psi rata*, Čvor d.o.o., Bjelovar, 2005., 46.47.

odnose u bjelovarskom gospodarstvu i stvarajući goleme socijalne razlike, odnosno društveno raslojavanje, među stanovništvom nakon desetljeća relativnog egalitarizma u prethodnom sustavu. Problemi u privatizaciji imali su za rezultat loše upravljanje poduzećima, a stečajevi nisu odgovarajuće provedeni zbog rastuće nezaposlenosti i neučinkovitosti ekonomskog i pravnog sustava. Tome je bio razlog, kao što je već spomenuto, nesigurno gospodarsko i političko okruženje, gubitak dotadašnjeg jugoslavenskog tržišta, ali i nesposobnost ili nemogućnost uspostavljanja klime za privlačenje stranih investicija.²⁰ Za proces pretvorbe poduzeća u Bjelovaru otvoren je područni ured Agencije za restrukturiranje i razvoj Republike Hrvatske koje je počela djelovati 1. travnja 1992. godine. Ovaj ured bio je nadležan za pretvorbu poduzeća čije procijenjena vrijednost nije prelazila pet milijuna DEM.

Mnoga bjelovarska poduzeće našla su se u teškoj ekonomskoj situaciji od početka 1991. godine i takoreći bez izlaza. Nisu se isplaćivale plaće, te je Centar za socijalni rad primao stotine prijava za socijalni minimum, ponajviše radnika *Tome Vinkovića, Česme, Sirovine, 5. maja*.²¹

Slična je situacija bila i u *Tehnogradnji d.d.* u kojoj je također bio blokiran žiro-račun i postojala su potraživanja u vrijednosti od 10.000.000 kuna 1994. godine. Stručni kadar je napustio poduzeće, a podjeljene dionice su se prestale isplaćivati, te su se prenosile u Hrvatski fond za privatizaciju. Loše je poslovala i *Sirovina d.d.* koja je gomilala gubitke. Temeljitu rekonstrukciju i sanaciju doživjela je DI Česma. Koncem 1991. u poduzeću je bilo zaposleno 1.218 zaposlenika. Krajem 1992. godine DI Česma postaje Drvna industrija Česma dioničko društvo Bjelovar. Na temelju odluke upravnog odbora o restrukturiranju društva donesene 28. studenoga 1995. i elaborata o restrukturiranju, koncem 1995. osnovano je od Česme d.d. osam dioničkih društava.²² U tom razdoblju velik je pad proizvodnje, strukturni problemi zemlje u poluratom stanju praktički su onemogućavali daljni gospodarski razvoj. Takvo radikalno propadanje proizvodnje, tranzicija i rat doveli su do velike nezaposlenosti na bjelovarskom području. Prema Zavodu za zapošljavanje - ispostava Bjelovar 1995. godine je na području ispostave bilo je ukupno nezaposleno 7.388. osoba. U usporednoj perspektivi na području Bjelovarsko-bilogorske županije 1990. godine zaposleno je u industriji 14.245 radnika, dok je taj broj 1995. iznosio samo

²⁰ Dražen, KALOGJERA, Privatizacija u stabilizaciji i razvoju hrvatskog gospodarstva, *Društvena istraživanja*, 1993., br. 1., (3), 51-86., Nada, ŠVOB-ĐOKIĆ, *Tranzicija i nove europske države*, Barbat, Zagreb, 2000., ŠIMIĆ, *Bjelovarski psi rata*, n. dj., 2005., 46-47.

²¹ Sve više siromašnih, *Bjelovarski list*, br. 7., 14. II. 1991., 8.

²² Osam novih dioničkih društava, *Bjelovarski list*, br. 50., 14. XII. 1995., 5., Privrednom paklu dolazi kraj, *Bjelovarski list*, br. 21., 28. V. 1992., 10., Državni ured za reviziju, Područni ured Bjelovar, *Izvešće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije – Drvna industrija Česma Bjelovar*, travanj 2003. (u posjedu autora).

9.205. radnika, od kojih su neki bili samo fiktivno zaposleni. Istovremeno je BDP Bjelovarsko-bilogorske županije od 1987. bilježio stalan pad, a posebno se strmoglavio poslije 1991. godine, odnosno početka pretvorbe i ratnih djelovanja. Kriza je počela 1989. kada je zabilježen prvi značajni pad BDP-a od 4.619. na 3.183 u 1990. godini, da bi 1995. godine BDP Bjelovarsko-bilogorske županije iznosio samo 1.427 BDP-a.²³

Za razliku od navedenih poduzeća trgovačkim društvima *Prerada d.d.*, *Koestlin d.d.* Bjelovar i *TAD d.d.* vlasnik postaje Hrvatski fond za privatizaciju. Unatoč svim poremećajima ta poduzeće likvidno posluje do 1995. godine. Prodavaonice *Univerzala* pripale su *Dioni*.²⁴ Poduzeće *5. maj* koje je krajem 80-ih napravilo prvi yu-hamburger (majburger) mijenja naziv u *Cromax* Bjelovar te 1993. postaje dioničko društvo, te neko vrijeme posluje, ali se nije uspjelo održati.²⁵ Neka manja poduzeća su do 1995. ipak uspješno privatizirana: *Duhan d.d.*, *Elektrometal d.d.*, *Gala d.d.*, *Pekara d.d.* i dr.²⁶ Javljuju se i neka nova privatna poduzeća poput „*Carn commerce*“ koje je bilo specijalizirano za promet mesa na veliko. Male privatne zanatske radionice poput bravarske radionice *Renić* koje ne trebaju prolaziti proces privatizacije također napreduju, te je radionica krajem 1992. proširena na 870 kvadrata radnog i grijanog prostora.²⁷ Prva privatna ljekarna u Bjelovaru, ali i Hrvatskoj otvorena je u veljači 1991. godine u vlasništvu bračnog para Ane i Marijana Conera, a bila je smještena u zgradi Medicinskog centra *Dr. Emilija Holik*.²⁸ Dobro radi i *GLM-Gumitehnika* koja proizvodi gumeno-metalnu galanteriju vezanu za automobilsku industriju, a koja je osnovana još 1990. godine. Pojavljuje se i nove štedionice, poput štedionice *Kaptol* koja otvara svoju poslovnicu.²⁹ Usprkos nekim pozitivnim primjerima loše ekonomsko stanje u državi koja se teško oporavlja odražava se i na gospodarstvo grada. Tek

²³ *Dugoročni razvitak gospodarstva Bjelovarsko-bilogorske županije*, Sveučilište u Rijeci-Bjelovarsko-bilogorska županija, Rijeka-Bjelovar, 1999., 161-171. Za potpuniju sliku bjelovarskog gospodarstva pogledati i: *Izješće o stanju gospodarstva Bjelovarsko-bilogorske županije s programom mjera i aktivnosti za poboljšanje stanja, 1997.*, Ured za gospodarstvo Bjelovarsko-bilogorske županije, Dokumentacija Ureda za statistiku Bjelovarsko-bilogorske županije, Bjelovar, 1998., Dokumentacija Obrtničke komore Bjelovarsko-bilogorske županije od 1990. do 1998. godine. (u posjedu autora)

²⁴ «Diona» većinski vlasnik, *Bjelovarski list*, br. 49., 7. XII. 1995., 5.

²⁵ *Cromax d.d. Bjelovar*. Počeli raditi, *Bjelovarski list*, br. 9., 2. III. 1995., 4. Od kraja 1994. zaposlenici «Cromaxa» su u štrajku, uz minimalnu nadnicu. Prema procjeni revizije poduzeće je 1993. vrijedilo 18.334.000 DEM.

²⁶ Dioničari znaju svoj posao, *Novi Bjelovarac*, br. 1., 7. I. 1993., 4., Pretvorba u DP «Elektrometal»!?, *Novi Bjelovarac*, br. 2., 14. I. 1993., 3.

²⁷ Razne vrste bravarije, *Bjelovarski list*, br. 35., 3. IX. 1992., 5.

²⁸ Prva privatna ljekarna. Od sna do stvarnosti, *Bjelovarski list*, br. 7., 14. II. 1991., 8.

²⁹ Privatno poduzeće GLM – Gumitehnika i Europa ruku pod ruku, *Novi Bjelovarac*, br. 9., 2. III. 1995., 10., Naše hvala za vaše povjerenje, *Novi Bjelovarac*, br. 21., 25. V. 1995., 15.

poslije završetka rata krajem 1995. godine stvoreni su uvjeti za poboljšanje ekonomske situacije u Bjelovaru i Bjelovarsko-bilogorskoj županiji.

No, porazna je statistika gospodarske slike Županije Bjelovarsko-bilogorske za 1996. godinu koja samo oslikava proteklo razdoblje. Prema evidenciji Zavoda za zapošljavanje na području Županije bilo je evidentirano 8.400 nezaposlenih radnika (još jedan veći dio radnika bio je na čekanju i nije ušao u tu statistiku), s time da 3.372 djelatnika u 75 poduzeća nije primilo plaću sedam ili više mjeseci, a 3.812 djelatnika nije dobilo plaću od jednog do šest mjeseci. To znači da oko 17.000 radnika tada na području Županije Bjelovarsko-bilogorske nije primalo osobni dohodak.³⁰ Kao primjer galopirajuće dugoročne stagnacije ovog područja po tom pitanju prema podacima iz 2010. u Gradu Bjelovaru bilo je nezaposleno 3.650 osoba, dok na području cijele Županije njih 12.907.³¹

5. Koestlin (1905.–2010.) – primjer uspješne gospodarske tranzicije

Kao prvi primjer uspješnog razvoja i tranzicije bjelovarskih tvrtki možemo promatrati razvoj industrijskog poduzeća *Koestlin*, tvornicu keksa i vafla. Od svojih skromnih početaka u drugoj polovici 1950-ih godina kada je proizvodnja bila samo 1.200 tona s 70 zaposlenih do sredine 1980-ih kada se proizvodi gotovo 15.000 tona, a zaposleno je 927 radnika. U razdoblju tranzicije broj zaposlenih pada, ali se tvrtka ipak uspjeva održati u privatnom vlasništvu koje radi na dobrobiti poduzeća, da bi se tek 2010. donekle dostigla proizvodnju iz 1980-ih godina.

Koestlin. Koestlin je jedna od najstarijih bjelovarskih tvornica. Osnovana je davne 1905. godine i od tada je prošla put od male manufakturne radionice peciva do velikog industrijskog proizvođača keksa i vafla poznatog i svjetskog rata mnogim zemljama priznatog u Wolfa i sinova).³² Osnivač tvornice je hrvatski industrijalac Dragutin Wolf čije je ime tvornica nosila do 1935. godine (Tvornica keksa, dvopeka, biskvita i finih poslastica Dragutina Wolfa). Godine 1932. Wolfovi sinovi, Otto i Slavko Wolf dogovorili su suradnju s Koestlinom u Mađarskoj, koji je krajem 19. stoljeća osnovao mađarski industrijalac Lajos Koestlin. Wolfovi su kupili Koestlinova postrojenja i pravo na korištenje licence.³³

³⁰ Nezaposlenost je naša zbilja, Novi Bjelovarac, br. 30., 25. VII. 1996., 3.

³¹ Na evidenciji gotovo 13 tisuća, Bjelovarac, br. 7., 18.II. 2010., 7.

³² Detaljnije o obitelji Wolf u: Milan, POLIĆ, Život i djelo Pavla Vuk-Pavlovića, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2001.

³³ Razgovor za praunukom Dragutina Wolfa, osnivača Koestlina, <https://web.archive.org/web/20110707112042/http://www.bjelovarac.hr/Novosti/tabid/5421/articleType/ArticleView/articleId/24171/-Nisam-razocarana-mrvicama-koje-sam-na-kraju-dobila-sa-Koestlinova-stola.aspx> (pristup 3. IV. 2020.)

Nakon završetka Drugog svjetskog rata tvornica je konfiscirana i došla pod upravu Ratnih vojnih invalida Hrvatske, zatim pod upravu Glavne direkcije prehrambene industrije Hrvatske, a nakon toga u sastav Gradskog prehrambenog poduzeća u Bjelovaru iz kojeg se 1950. izdvojila u samostalnu tvornicu. Nakon drugog svjetskog rata povećava se obim proizvodnje, ali se tek 1953. počinje raspravljati o proširenju i modernizaciji tvornice. Smještaj tvornice u gradu onemogućavao je njeno proširenje. Zaposleno osoblje od 300 radnika većinom su činile žene. Sredinom 50-ih počinju ozbiljniji planovi za preseljenje tvornice, ali zbog nemogućnosti dobivanja dolazi investicijskih kredita 1958. i 1959. plan nije uspio. Cijela investicija je iznosila 450.000.000 dinara, što je bilo puno i za tada velike banke. Tada pomoć upravi poduzeća daje Narodni odbor kotara Bjelovar i Gradski odbor Bjelovar koji iz svojih fondova osiguravaju 50% investicijskog programa u vidu dugoročnog kredita na 5 odnosno 15 godina. Preostali iznos od 50% financiralo je samo poduzeće uz odobrenje banke. Godine 1960. tvornica se seli na novu lokaciju u industrijsku zonu grada zajedno s upravnom zgradom. Slijedeće godine nabavljeni su strojevi u inozemstvu u vrijednosti od 140.000.000 dinara koje su neke strane kompanije dale na kredit od 5 godina, a banka je odobrila prodaju deviza, kojih je tada bilo malo, za otplatu kredita. Godine 1979. grade se nove hale, a 1989. regalno skladište s 3300 paletnih mjesta. Proizvodnja se penje na 15.000 tona godišnje. U razdoblju od 1965. do 1980. izvršena je modernizacija poduzeća u tri etape “na europskom nivou”.

U proizvodnji 1980. najviše su zastupljeni keksi 39%, zatim vaflji 32% i čajno pecivo 29%. Proizvodilo se 50-tak vrsta proizvoda u preko 80 pakovanja, među kojima su bili napoznatiji: piknik keks, albert keks, petit beurre, grič keks, Paris sendvič, Opatija čokoladni, oblatne za torte, speculaas, čajni kolutići, nogaut kocke, voći vafel desert, mocca kocke, domino vafel i dr. Putem 600 trgovačkih kuća *Koestlin* je bio prisutan na cijelom jugoslavenskom tržištu, a izvezio je u SAD, Jordan, Kuvajt, SSSR, Čehoslovačku, Mađarsku i Australiju. Broj zaposlenih izrazito se povećava: 1953. iznosi 70 radnika, dok 1983. iznosi 927. radnika da bi 1991. u sutonu socijalističkog samoupravljanja bilo zaposleno 738 radnika. Porast konditorske proizvodnje je značajan: 1955. proizvodnja iznosi 1.200 tona, dok 1983. iznosi 14.900 tona. *Koestlin* je bio u prvih pet proizvođača konditorskih proizvoda 1980. godine u Jugoslaviji (*Josip Kraš* - Zagreb, *Sloboda* - Osijek, *Soko-Štark* - Beograd, *Koestlin* - Bjelovar, *Lasta* - Čapljina). Dugogodišnji direktori *Koestlina* do 1990. bili su Milan Tribuson, Stjepan Farkaš, Branko Velagić, Jakov Krmpotić i Milan Velenčić, Đuro Matašin.³⁴

³⁴ HR-DABJ, Savo, VELAGIĆ, Prilozi za historiju o nastanku i razvoju Bjelovara, 1961., 50-51. (rukopis), Branko, JURLINA, Marijan, VITKOVIĆ, *Samoupravljanje kao praksa rada*, Općinsko vijeće Saveza sindikata Hrvatske Bjelovar, Bjelovar, 1984., 46., Stjepan, BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, SIZ Bjelovar, Bjelovar, 1985., 249-250., Rezultati u 1970. Planovi za 1971, Bjelovarski list, br. 3., 21. I. 1971., 5. (intervju s direktorom Jakovom Krmpotićem).

Tijekom devedesetih mijenja se struktura poduzeća. Od 31. prosinca 1992. *Koestlin* postaje dioničko društvo. Temeljni kapital upisan je na temelju knjigovodstvene vrijednosti po zaključnom računu za 1991. iznosio je 463.748.000.- HRD, odnosno u protuvrijednosti 8.431.782- DEM. Od tada proizvodnja bilježi uspone i padove zbog gubitka tržišta i Domovinskog rata. U svibnju 1992. u *Koestlinu* je puštena u rad nova linija za proizvodnju vafla kapaciteta 750 kg na sat, vrijednosti 5,5 milona DEM koja je nabavljena putem leasinga na rok od četiri godine od austrijske tvrtke *Franz Haas*.³⁵

Usprkos tomu tijekom 90-ih prosto je tvornica *održavana na životu*, ali je ipak zadržavala iznos prihoda (uz pad zaposlenih i neznatnu dobit). Godine 2000. proizvedeno je 50% manje konditorskih proizvoda u odnosu na 1990. godinu. Godine 2002. *Koestlin* kupuje tvrtka MEPAS iz BiH³⁶ koja preuzima većinski paket dionica poduzeća te unosi svježi kapital i postiže konkurentnost na europskom tržištu.³⁷ Prema izjavi novog vlasnika *Koestlina* Mirka Grbešića iz 2003. godine *Koestlin* je zaposlio novih 208 radnika i uloženo je četiri i pol milijuna eura. Te godine proizvodnja se kretala od 600 do 700 tona konditorskih proizvoda na mjesec (uzmemo li prosječnu brojku od 650 na mjesec to iznosi 7.800 tona). Izvoz *Koestlina* u inozemstvo pokriva 40% njegove proizvodnje, a izvozilo se najviše u Sloveniju i BiH.³⁸ U okviru grupacije MEPAS *Koestlin* je sudjelovao u pokušaju okrupnjavanja hrvatske konditorske industrije s osječkim Kandidom, što se na kraju nije ostvarilo, ali je međutim *Koestlin* znatno zaradio prodajom dionica *Kandita*. Ta prodaja dionica *Koestlinu* je osigurala povijesno najveću zabilježenu dobit. Ona je, nakon oporezivanja, iznosila 77,6 milijuna kuna.³⁹ Godine 2010. proizvodi se od 11.000 do 13.000 tona proizvoda (nije dostignut rezultat iz 1983.) te zapošljava oko 450 radnika.⁴⁰ Prema izvješću stanja o poslovanju društva u 2013. godini unatoč promjenama na tržištu,⁴¹ primjenom kvalitetne poslovne strategije društvo *Koestlin* je završilo poslovnu

³⁵ Najveći proizvođač u Hrvatskoj, *Bjelovarski list*, br. 22., 4. VI. 1992., 6.

³⁶ Mepas d.o.o. je širokobriješka tvrtka koju je 1989. godine osnovao bosanskohercegovački poduzetnik Mirko Grbešić. Bavi se uvozom i distribucijom hrvatskih i stranih brandova u Bosnu i Hercegovinu. Više o MEPAS u: <http://www.mepas.hr/>, <https://hr.wikipedia.org/wiki/Mepas> (2. IV. 2020.). Detaljnije o biografiji Mirka Grbešića vidi u: <https://www.vecernji.hr/enciklopedija/mirko-grbesic-18109> (pristup 2. IV. 2020.)

³⁷ <https://www.koestlin.hr/hr/o-nama/povijest> (pristup 3. IV. 2020.)

³⁸ „*Koestlin*“ na vrhu hrvatske konditorske industrije, *Bjelovarac*, br. 25., 26. VI. 2003., 3.

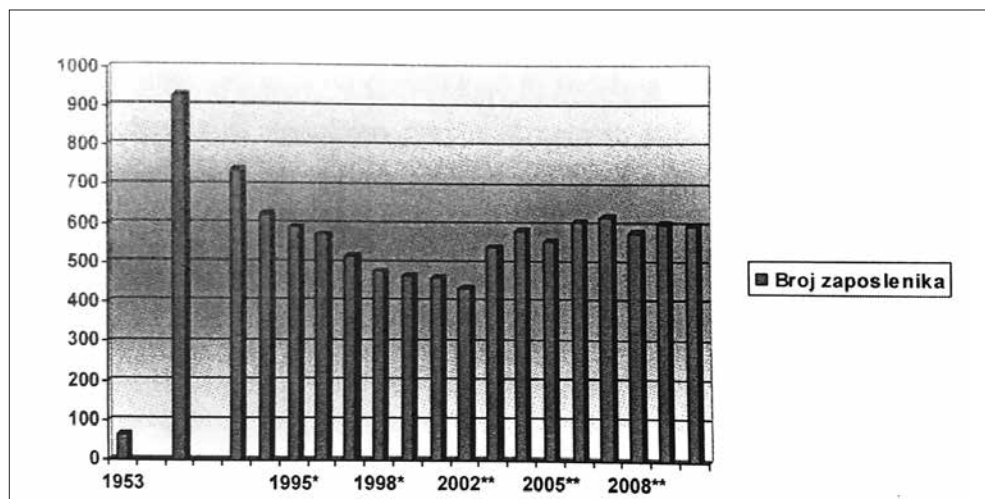
³⁹ Spajanjem *Koestlina* i *Kandita* do još bolje tržišne pozicije. <https://web.archive.org/web/20130212022004/http://www.bjelovarac.hr/Novosti/tabid/5421/articleType/ArticleView/articleId/23919/Spajanjem-Koestlina-i-Kandita-do-jos-bolje-trzisne-pozicije.aspx> (pristup 3. IV. 2020.)

⁴⁰ <https://www.koestlin.hr/files/2013-izvjesce-uprave-o-stanju-i-poslovanju-drustva-1494506305.pdf> (pristup 2. IV. 2020.)

⁴¹ Ulaskom Hrvatske 01. srpnja 2013. godine u Europsku Uniju hrvatsko gospodarstvo postalo je izloženo još jačem utjecaju konkurentnih proizvoda. S jedne strane otvara se novo tržište od oko 500 milijuna potrošača, a s druge strane strahuje se od gubitka tržišta izlaskom iz CEFTA-e.

2013. godinu s 1.018 tisuća kuna dobiti. Ukupni prihodi iznose 208 milijuna kuna, a ukupni rashodi 207 milijuna kuna. U prvih šest mjeseci 2013. godine ostvarena je dobit od 5.267 tisuća kuna. Domaća prodaja raste za 2%, a u inozemstvu glavno tržište je tržište Bosne i Hercegovine na kojem se bilježi porast prihoda od prodaje za 29%. Također, značajan promet uočen je na poljskom i slovenskom tržištu.⁴² Na kraju 2018. godine *Koestlin* je ostvario dobit prije oporezivanja u iznosu od 3.581 tisuća kuna. Nakon oporezivanja dobit iznosi 2.813 tisuća kuna i manja je u odnosu na prošlu godinu. Ukupni prihodi iznose 183 milijuna kuna te su manji za 4% u odnosu na prošlu godinu (2017.), dok su ukupni rashodi ostvareni u iznosu od 179 milijuna kuna i manji su za 3% u odnosu na 2017. godinu. Prodaja na domaćem tržištu porasla je za 2%, a inozemna prodaja je pala za 12%. Na inozemnim tržištima ostvaruje se 50% ukupnih prihoda od prodaje proizvoda, a glavna tržišta na kojima se ostvaruje više od 85% inozemnih prihoda su: Poljska, Bosna i Hercegovina, Slovenija te Velika Britanija.⁴³

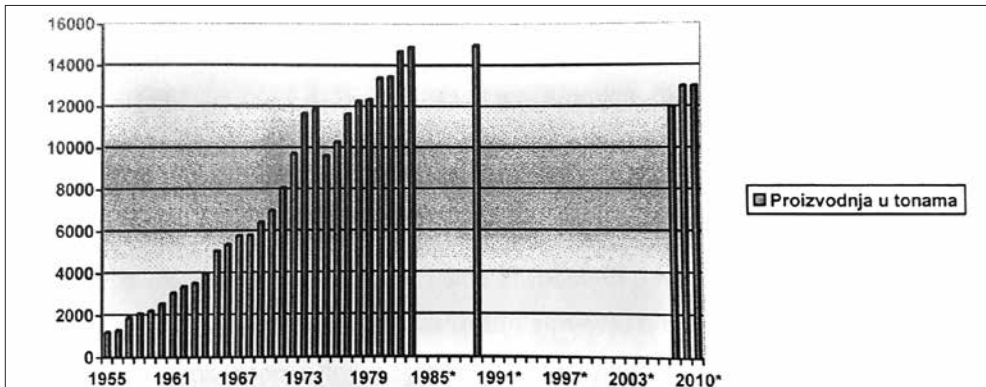
Što se tiče broja zaposlenih kao što je vidljivo od sredine 1950-ih godina postoji značajan porast zaposlenih do 1991. kada nastupa stagnacija te postepeni oporavak od 2004. godine kada se broj zaposlenih kreće oko 600 osoba, da bi se u razdoblju od 2010. do 2020. prosječan broj zaposlenih kretao od 450 do 480 zaposlenika.

Grafikon 1. Broj radnika zaposlenih u *Koestlinu* 1953.–2010.

⁴² <https://www.koestlin.hr/files/2013-izvjesce-uprave-o-stanju-i-poslovanju-drustva-1494506305.pdf> (pristup 2. IV. 2020.)

⁴³ <https://www.koestlin.hr/files/2018-godisnje-izvjesce-za-2018-privremeno-nerevidirano-i-4q-2018-1551368242.pdf> (pristup 2. IV. 2020.)

Grafikon 2. Proizvodnja u tvornici Koestlin 1955.–2010.

6. „Tomo Vinković“ (1955.–2003.) – neuspješan oblik gospodarske tranzicije

Kao drugi primjer bjelovarskog poduzeća možemo vidjeti podatke jednog neuspješnog modela u tranziciji, tvornice *Tomo Vinković*, ljevaonice i proizvodnje traktora, koja je u socijalističkom razdoblju bila bjelovarski proizvodni gigant, a 1980-ih zapošljavala je blizu 1200 radnika i proizvodila 4.500 traktora, da bi u tranziciji kroz teške muke u bolovima nestala kao proizvodni subjekt.

Tomo Vinković. Poduzeće *Tomo Vinković* razvilo se iz male bravarske radionice osnovane 1919. godine čije je vlasnik bio Hinko Herman. Ona se 1927. ujedini sa Caparijevom ljevaonicom, te do 1945. zapošljavala od 20 do 30 radnika. Radionica je nacionalizirana 27. srpnja 1945. te je od nje formirano Gradsko zanatsko poduzeće za obradu metala čiji je predsjednik bio Đuro Šegović. Nakon uvođenja radničkog samoupravljanja formirani su pogoni ljevaonice, kovačnice i strojobravarije, a poduzeće tada nosi naziv *Metal* da bi 1960. na prijedlog radničkog savjeta dobilo ime Tvornica strojeva i ljevaonica *Tomo Vinković*. Broj zaposlenika u tvornici konstantno raste da bi od prvobitnih 35 radnika 1953. godine, naraslo do 1960. na 383 radnika. Godine 1957. dolazi do uvođenja novih proizvodnih pogona: bagera, reduktora i transporterata. Godine 1959. proizveden je prvi bager BK 3 za vađenje šljunka u velikim šljunčarama. Iste godine tvornica razvija kooperaciju s *Prvomajskom* iz Zagreba koja daje tvornici kompletnu dokumentaciju za izradu strojnih škripaca, okretnih škripaca i okretno nagibnih škripaca. Tvornica 1961. ima već 476 zaposlenih radnika i službenika koji ostvaruju ukupni bruto prihod u iznosu od 750 miliona dinara. U suradnji s talijanskom firmom *Pasqali* počela je 1966. proizvodnja multikultivatora i malih traktora. Kamen temeljac za novu tvornicu traktora postavljen je izgradnjom tvorničke hale 1974. kada je počela proizvodnja novih serija traktora i odgovaraju-

ćeg asortimana. Tvornicu je pustio u rad predsjednik Sabora SRH dr. Ivo Perešin. Novi proizvodni program doveo je do modernizacije tvornice i rekonstrukcije proizvodnih kapaciteta. Poslije toga počela je i proizvodnja zglobnih traktora od 18 do 100 KS. U skladu s pravilima *Zakona o udruženom radu* iz 1973. tvornica se dijeli na dva OOUR-a: OOUR *Ljevaonica*, OOUR *Tvornica traktora* i RZ *Zajedničke službe*. Tijekom svog posjeta Bjelovaru 1973. godine predsjednik Jugoslavije Josip Broz Tito je prilikom posjete tvornici na dar dobio zglobni traktor TV-18, a koji se kasnije upotrebljavao u njegovoj rezidenciji na Brijunima.⁴⁴

Konstantna dobit dovodi do toga da se radi nova tvornica 1976. godine. Godine 1983. tvornica zapošljava 1.140 radnika te je te godine proizvedeno 4.500 traktora. Godine 1977. ima preko 1.000 radnika, a razvila se veća suradnja s kooperantima i bolja trgovačka mreža. Proizvodi se izvoze u Poljsku, Čehoslovačku i Portugal. Traktori Tomo Vinković postaju poznati širom Jugoslavije, posebno mali zglobni traktor TV-732 ili traktori serije 800. Bili su poznati i proizvodi rotokapačice (freze) TV-95/120, drljače TV-250/2 i TV-250/3, prikolice TV-PPK 1500 i dr. Proizvodili su se i traktori sa specifične namjene: samoistovarivač (Dumper) TV-600 D, transporter TV-1518/1521 i rotokos TV-1218. Iste godine 1977. Tomo Vinković je referendumom radnika udružen u SOUR *UMIB*. Početkom 1980. planira se veća proizvodnja za izvoz traktora iz *Tome Vinkovića* na inozemno tržište, uz konkurenciju svjetskih tvrtki. Uz traktore tvornica je proizvodila i poljoprivredne sprave, razna oruđa kao i rezervne dijelove. Zbog loših rezultata poslovanja početkom 1980. u tvornici su uvedene privremene mjere, dok je smijenjeno rukovodstvo tvornice. Nakon refinanciranja je nastavljeno poslovanje te je 1983. proizvedeno 4.650 traktora. Iste godine u tvornici je bilo zaposleno 1.140 radnika. No, teška kriza je i dalje nagrizala tvornicu, da bi ona u procesu privatizacije i pretvorbe poslije 1990. praktički nestala.⁴⁵

Situacija u *Tomi Vinkoviću* od početka nije bila dobra. Godine 1990. *Tomo Vinković* se preimenuje/ili se izdvaja u *Tvornicu traktora* Bjelovar. Koncem 1992. tvornica je imala 578 zaposlenika, kada je pretvorena u dioničko društvo. Postojali su pokušaji da se proizvodnja nastavi, te se u drugoj polovici 1992. proizvodilo 200 traktora mjesečno, što je bilo 50% iskoristivosti proizvodnih kapaciteta.⁴⁶ Rješenjem Okruž-

⁴⁴ Stanislava, KOPRIVICA-OŠTRIĆ, Tito u Bjelovaru, Koordinacioni odbor za njegovanje revolucionarnih tradicija, Bjelovar, 1978.

⁴⁵ Milan, ANTUNOVIĆ, *Organizacija održavanja u OOUR-a „Tomo Vinković“ Bjelovar*, Bjelovar, 1985., BLAŽEKOVIĆ, n. dj., 244-245., HR-DABJ, VELAGIĆ, Prilozi za historiju o nastanku i razvitku Bjelovara, n. dj., 47-48., JURLINA, VITKOVIĆ, n. dj., 120-130., Proslava dana tvornice, Informativni bilten «Tomo Vinković», br. 4., 1979., 3., Proizvod Tome Vinkovića na četiri sajma, *Bjelovarski list*, br. 14., 13. IV. 1972., 3.

⁴⁶ «Tvornica traktora» na putu ozdravljenja. Pretvorba do kraja godine, *Bjelovarski list*, br. 1., 19. XI. 1992., 5.

nog privrednog suda u Bjelovaru od 11. ožujka 1993. u sudski registar je upisana pretvorba odnosno promjena statusa Poduzeća u dioničko društvo, te naziv tvrtke glasi Tvornica traktora d.d. Bjelovar. Oglas za prodaju dionica objavljen je u dnevnom tisku 10. listopada 1994. godine, dok su u prosincu 1994. radnici poslani kućama. Zbog određenih administrativnih nepravilnosti u procesu pretvorbe Tvornice traktora u dioničko društvo 100% vlasnik je postalo Ministarstvo za privatizaciju.⁴⁷ Sveukupni dug poduzeće prema vjerovnicima iznosio je 3.5 miliona njemačkih maraka. Pročelnik upravnog odjele za gospodarstvo Grada Bjelovara izjavio je da sada postoje dvije varijante: „programirani stečaj, na način da se vjerovnička dugovanja pretoče u dionice poduzeća, te iznalaženje kupca“.⁴⁸ Na kraju nijednu od varijanti nije bilo moguće provesti. U veljači 1997. radna grupa sastavljena od zaposlenika dioničkog društva obavila je analizu poslovanja i financijskog stanja tvornice, te je radi iskazanih gubitaka u razdoblju od 1993. do 1996., blokade žiro računa, prezaduženosti i mogućnosti potpunog zaustavljanja proizvodnje uz problem zbrinjavanja 318 zaposlenika, izradila program sanacije, financijske konsolidacije i restrukturiranja. Uskoro je slijedila kuponska privatizacija, a zatim i stečajni postupak.⁴⁹ Neki dijelovi *Tome Vinkovića* poput Ljevaonice, iako je proizvodnja od 450 tona odljevaka mjesečno pala na tek u prosjeku 100 tona, izdvojila se u posebno poduzeće koje je krajem 1992. zapošljavalo 278 radnika.⁵⁰

Krajem devedesetih godina nastupa *sumrak* nekada poznate tvornice koji je rezultat više objektivnih okolnosti, donedavnog ratnog stanja, lošeg procesa privatizacije itd. Broj zaposlenih pada 1997. na 318 radnika – (dobar dio je fiktivno zaposlen). Godine 1999. proizvedeno je samo 242 traktora. Stečajni postupak pokrenut je 2000. godine i tvrtka je 2003. likvidirana. Svojevrsni nasljednik *Tome Vinkovića* je tvrtka *Hittner d.o.o.* koja od 2006. proizvodi male traktore za poznate kupce. Cijeli kompleks tvornice i upravne zgrade koji se prostirao na 5.600 četvornih metara kupio je Stjepan Hittner 1998. godine za 1,5 milijuna ondašnjih njemačkih maraka. U intervju *Jutarnjem listu* 2014. Stjepan Hittner je rekao: „Meni su tada nudili da kupim tvornicu ‘Tomo Vinković’. To je u traktorskom svijetu brend, ne samo u Hrvatskoj, nego i u okolnim zemljama. Da, bio je brend, no tvornica je bila u rasulu.“⁵¹

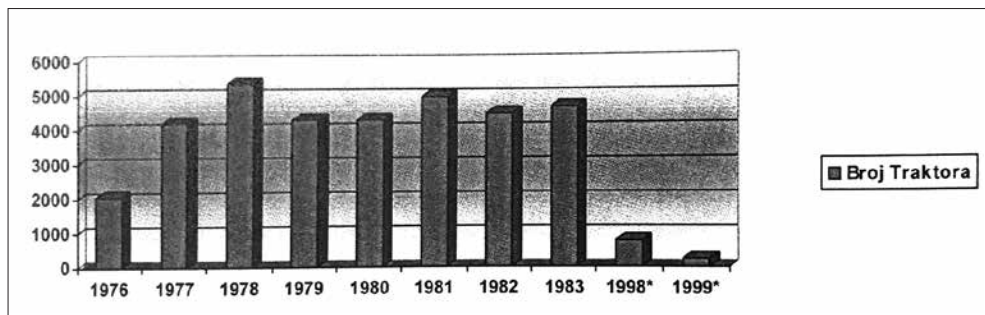
⁴⁷ Dogovoreni stečaj? *Novi bjelovarac*, br. 16., 20. IV. 1995., 5.

⁴⁸ Traži se kupac, *Novi Bjelovarac*, br. 17., 27. IV. 1995., 5.

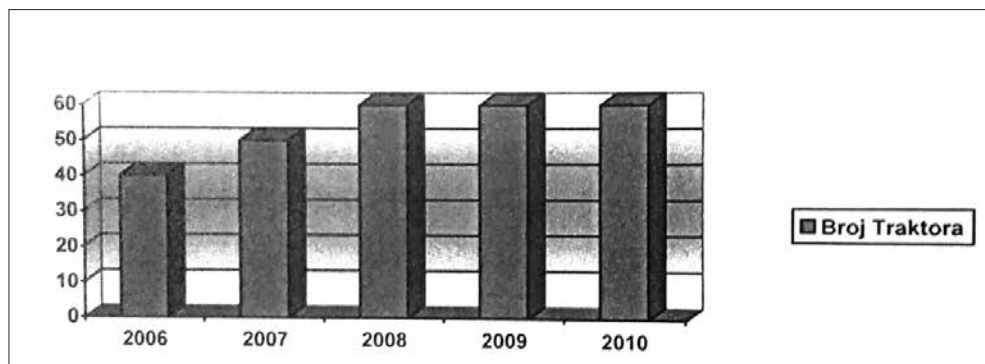
⁴⁹ Kada će prestati agonija Tvornice traktora, *Bjelovarski list*, br. 16., 20. IV. 1995., 5., Državni ured za reviziju, Područni ured Koprivnica, *Izvešće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije – Tvornica traktora Bjelovar*, studeni 2003. (u posjedu autora).

⁵⁰ Tri pravca razvoja, *Bjelovarski list*, br. 33., 20. VIII. 1992., 5.

⁵¹ Intervju sa Stjepanom Hittnerom. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/vlasnik-najvece-hrvatske-tvornice-traktora-%E2%80%98zbog-krima-gubim-milijune%E2%80%99/989630/> (pristup 2. III. 2020.)

Grafikon 3. Proizvodnja traktora u Tomi Vinkoviću 1976.–1999. godine

Grafikon 4. Proizvodnja malih traktora u tvornici Hittner od preuzimanja proizvodnje 2006. do 2010. (samo po narudžbi kupca)

7. Sirela (1955.–2020.) – primjer uspješne gospodarske tranzicije

Treći primjer koji ovdje navodimo je uspješna tranzicija Tvornice mlijeka i mliječnih preradevina *Sirela*. Bjelovarski kraj radi povoljnih uvjeta te orijentiranosti stanovništva prema uzgoju stoke ima tradiciju prerade mlijeka. Nekada hrvatski i jugoslavenski gigant sa 700 zaposlenih u razdoblju tranzicije uspeva se održati, da bi u okrilju francuske tvrtke Lactalic nastavio uspješno poslovanje. Ipak 2010. broj zaposlenih je prepolovljen u odnosu na 80-te godine.

Sirela. Za vrijeme NDH 1942. godine donesena je odluka da se u Bjelovaru kao najvećem mljekarskom središtu osnuje *Državni mljekarski zavod* s mljekarskom školom. Tada su vlasti naručile strojeve za mljekaru s kapacitetom od 30.000 litara na dan od Škodinih tvornica Plzen-Prag. Prema ugovoru bilo je isplaćeno 50% vrijednosti naručenih strojeva. Istovremeno 1943. je izabrano zemljište za novu mljekaru i počela je izgradnja, koja je stigla do temelja kada partizani zauzimaju grad. Nove

vlasti nastavljaju gradnju mljekare 1948. godine i zgrada je dovršena 1950., a proizvodnja krenula slijedeće godine. Tijekom 1954. bjelovarski pogon izdvaja se iz sastava *Zagrebačke mljekare*. U to vrijeme u mljekari radi 40 radnika. Mljekara otкупljuje i prerađuje između 4.000 i 10.000 litara mlijeka. Nakon poteškoća u radu zbog konkurencije u regiji (*Zdenka*) bjelovarska mljekara se 1962. ponovno pripaja zagrebačkoj matici. Prvi izvoz u inozemstvo realiziran je 1964. kada je izvezen sir „Bilogorac“ u Italiju. Godine 1966. dnevno se otkupljuje i prerađuje preko 100.000 litara mlijeka, a u pogonu radi 330 radnika. Slijedeće godine nakon racionalizacije programa unutar *Zagrebačke mljekare* Bjelovar dobiva proizvodnju sireva. Od tada nastupa dinamični razvoj tvornice sireva (tvrdi i polutvrđi sir) koja postaje hegemom u proizvodnji sireva u SR Hrvatskoj i Jugoslaviji (*Bjelovarac*, *Bilogorka*, *Dimsi*, *Podravec*, *Ribanac*, *Graničar*). Tijekom 1974. puštena je u pogon automatska kotlovnica, a malo zatim i nova hala za bazene s ledenom vodom. Dvije godine kasnije u tvornici radi 520 radnika. Od 1975. izvozi se „Kriška sir“ u zemlje Bliskog istoka, naročito u Egipat i Kuvajt. Od 1978. također se ostvaruje izvoz *Parmezana* u Austriju i Švicarsku, oko 860 tona godišnje. Krajem 70-ih u skladu sa ZUR-om došlo je do konstituiranja OOUR-a: OOUR Mliječni proizvodi - Bjelovar, OOUR *Sirela-commerce* – Zagreb, OOK Kooperacija – Bjelovar, OOK Zadrugar – Rovišće, OOK Ivanjska, RZ Poljoprivredne stanice – Bjelovar, RZ Zajedničke službe – Bjelovar. Godine 1984. svi OOUR-i zajedno imaju 940 zaposlenih. Tada *Sirela* postaje najveći proizvođač tvrdih i polutvrdih sireva u Jugoslaviji, a po otkupljenom i prerađenom mlijeku zauzima drugo mjesto u državi. Dnevno se prerađuje i do 200.000 litara mlijeka. U razdoblju od 1974. do 1985. realizirano je 177.910.883 dinara kredita za proizvođače mlijeka na području općine Bjelovar, pri čemu je broj kooperanata *Sirele* bio 187, a postojalo je i 1.942 stajališta za mlijeko. Od 1982. tvornica gradi mnoge farme u okolici, a napravljena je i parna stanica za surutku s kapacitetom prerade 12.500 litara na sat.

Značajan udio u rastu *Sirele* ima JNA koja preuzima kompletnu opskrbu armije na dugoročnom programu te iz te suradnje proizlazi i nekoliko novih vrsta sireva. Dolazi do širokih investicijskih ulaganja. Godine 1983. *Sirela* prerađuje godišnje 76,8 milijuna mlijeka. Proizvodnja sira je stalno rasla: 1987. proizvodi se ukupno 7.542 sira od toga 5.304 polutvrdih, 417 tvrdih i 602 meka sira. Zbog svoj značenja i djelovanja *Sirela* dobija mnogobrojna državna priznanja poput pehara Novosadskog sajma ili Velike zlatne medalje 1984. godine. Rukovoditelj izgradnje Mljekarskog zavoda Bjelovar bio je Vjenceslav Kohout, mljekarski majstor od 1951. do 1954. Od 1962. direktori *Sirele* bili su VKV majstor sira i mljekar Andrija Milošević (1962.–1968.), dipl. pravnik Vladimir Družinec (1968.–1980.) i mr. dipl. ing. agr. Ivan

Štefekov (1980.–1995.).⁵² Sirela postaje 1985. najveći proizvođač po vrsti i kvaliteti sireva u Jugoslaviji. Na drugom mjestu po otkupu mlijeka u tadašnjoj SR Hrvatskoj. Godine 1983. u poduzeću je zaposleno 700 radnika.

Tijekom 1990-ih tvornica opstaje i postaje uspješna tvrtka. Spajanjem zagrebačkog *Dukata*, *Sirele*, *Mljekare Zadar* i *Lure* d.o.o. 1993. godine nastaje *Lura Group* d.o.o. (od 2007. posluje kao *Dukat* d.d.) koja nastavlja pod vodstvom vlasnika Luke Rajića svoj razvojni put, među ostalim, i ulaskom na tržišta konditorske i pekarske industrije te industrije pića.⁵³ Deset godina kasnije *Lura* restrukturira svoje poslovanje, strateški se opredjeljuje i u prvi plan stavlja mlječnu industriju. Tadašnja *Lura* d.d. prvi put radi ozbiljan iskorak na regionalna tržišta akvizicijom srpske mljekare *Somboled*, uz već uspješno poslovanje na tržištima Slovenije i Bosne i Hercegovine. Prema podacima HGK – Županijske komora Bjelovar iz sredine 1997. godine *Sirela* je u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji bila najveći izvoznik (izvezla je robe u vrijednosti skoro četiri miliona dolara), od toga najvećim dijelom u zemlje Europske unije.⁵⁴ No početkom 1999. u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji počeli su se sve jače pojavljivati nepodmirene obveze (insolventnost) te je bjelovarsko gospodarstvo bilo u padu, što ipak nije dotaklo i *Sirelu*.⁵⁵ Naime tvrtka je dobila prestižni certifikat ISO 9001, a godine 1998 otkupljeno je 106 tisuća litara mlijeka.⁵⁶

I sljedećih godina, prema riječima Darka Krstića, pomoćnika direktora Divizije mlječnih proizvoda za *Sirelu*, tvrtka ulaže u *Sirelu*. Tako je u posljednjih nekoliko godina napravljene automatska linija za polutvrde sireve u vrijednosti od 18. milijuna kuna.⁵⁷ Svibnja 2007. Luka Rajić se odlučio za prodaju svoje kompanije za 280 miliona eura te *Dukat*, mlječna industrija ulazi u sastav *Lactalis grupe*, vodeće svjetske mlječne grupacije te preuzima ulogu *Lactalisova* centra za razvoj mlječnog

⁵² Dinko, KAŠTELAN, Kako je došlo do gradnje mljekare u Bjelovaru i koja joj je namjena, *Mljekarstvo*, Vol. 4., br. 3., 1954., 63-65., *Sirela i bilogorsko-podravsko mljekarstvo*, Sirela, Bjelovar, 1989., 37-95., BLAŽEKOVIĆ, n. dj., 251-252., JURLINA, VITKOVIĆ, n. dj., 78-97.

⁵³ I dan danas je kontroverzan poslovni put Luke Rajića koji je od mladog vozača kamiona Zagrebačke mljekare krajem 80-ih postao veliki bogataš koji je u konačnici kupio i bjelovarsku *Sirelu*. O tome vidi: Slaven, LETICA, Političko pleme, *Naklada Jesenski i Turk*, Zagreb, 1999., 223-224., Jure, ŠIMIĆ, Bjelovarski psi rata, Čvor, Bjelovar, 2005., 48. I danas je Rajićeva uloga u privatizaciji kontroverzna: "Zahvaljujući pokvarenom i koruptivnom sustavu, Dukat je danas simbol bogaćenja pojedinca uz velikodušnu potporu države. Luka Rajić tako je preko Dukata zaradio više od 2 milijarde kuna". <https://crvena.org/2015/04/17/dukat-od-tajkunske-privatizacije-do-multinacionalne-eksploatacije/> (pristup 2. IV. 2020.)

⁵⁴ *Sirela* najveći izvoznik, *Bjelovarac*, br. 22., 29. V. 1997., 1.

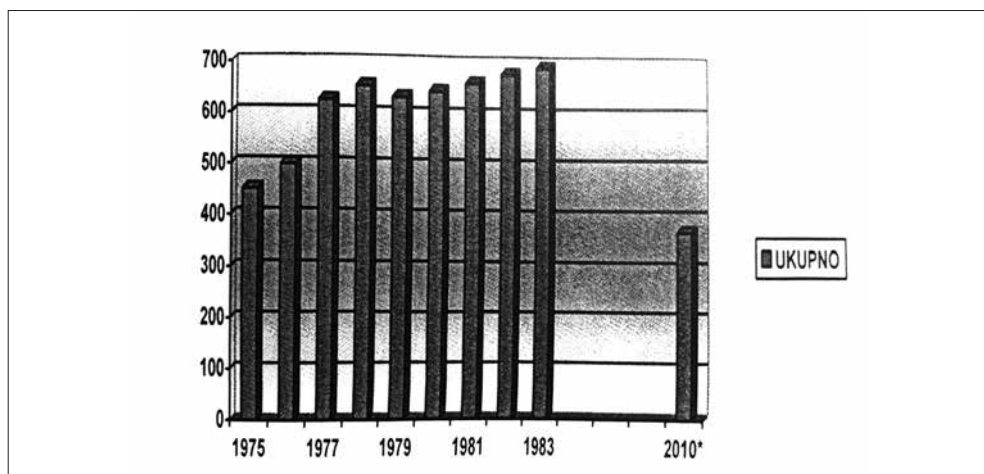
⁵⁵ Sve zamršenije klupko dugova, *Bjelovarac*, br. 4., 28. I. 1999., 5.

⁵⁶ Kontinuirano upravljanje kvalitetom, *Bjelovarac*, br. 5., 4. II. 1999., 4.

⁵⁷ U Bjelovaru smo osnovali poseban profitni centar za paletu sireva, *Novi Bjelovarac*, br. 52., 30. XII. 2004., 8.

poslovanja na tržištima JI Europe. U sastav *Dukata* ulazi 2008. i treći pogon u Hrvatskoj – KIM *Mljekara Karlovac* d.d. (od 2010. KIM *Mljekara Karlovac* d.o.o.).⁵⁸

Godine 2010. u *Sireli* je zaposleno 370 radnika te se prerađuje 100.000 tona mlijeka. Daljnji napredak i modernizacija tvrtke se nastavlja i u najnovije vrijeme. U Bjelovaru je 2019. otvoren modernizirani i prošireni proizvodni pogon tvornice *Sirela*, u vlasništvu *Dukata*, vrijedan 43,5 milijuna kuna. Direktor *Dukata* Alen Fontana istaknuo je da ta tvrtka u posljednjih 12 godina uložila 500-tinjak milijuna kuna: „Dukat je danas regionalna kompanija, koja samo u Hrvatskoj zapošljava 1.600 zaposlenika, a u bjelovarskoj *Sireli*, koja predstavlja vrlo važan dio grupe, njih 350.“⁵⁹ Prema podacima s kraja 2018. većinski vlasnik *Dukat Grupe* (gdje se nalazi i *Sirela*) je BSA Internacional SA Bruxelles koje posjeduje 93,69% dinica.⁶⁰

Grafikon 5. Radnici zaposleni u *Sireli* 1975.–2010.

8. Zaključak

U ovom je prikazu, uz kratak pregled bjelovarskoga gospodarstva u suton socijalističkog samoupravljanja krajem 1980-ih, dan kratak pregled industrijskog razvoja triju poduzeća u Gradu Bjelovaru, od kojih su dva postala uspješna s određenim smanjenjem broja zaposlenih u tim poduzećima, dok je jedan donio model podu-

⁵⁸ <https://www.dukat.hr/o-nama/> (pristup 2. IV. 2020.)

⁵⁹ <https://novac.jutarnji.hr/makro-mikro/sirela-je-u-bjelovaru-dobila-novu-tvornicu-vrijednu-435-milijuna-kuna/8882606/> (pristup 2.IV. 2020.)

⁶⁰ <https://zse.hr/userdocsimages/financ/LURA-fin2018-1Y-REV-K-HR.pdf> (pristup 2. IV. 2020.)

zeća koje se nije uspjelo održati. Generalno je bilo znatno više neuspjeha, i to je tragedija bjelovarskoga gospodarstva. Više od 50% ljudi bilo je zaposleno u industrijskom sektoru. Spomenimo to da je godine 1985. u Općini Bjelovar bilo ukupno zaposleno 17.177 osoba, da bi, prema podatku iz 2005., u Gradu Bjelovaru bilo zaposleno oko 8.000 osoba. U drugoj polovici 1980-ih godina sustav socijalističkog samoupravljanja zapada u krizu, što se poklapa i s političkom krizom u državi, te broj zaposlenih počinje blago opadati. Nakon političkih i društvenih promjena i stvaranjem Republike Hrvatske, hrvatsko gospodarstvo prelazi na novi tip poslovanja – liberalno tržište i privatno vlasništvo. U mnogim bjelovarskim poduzećima proces pretvorbe bilo je vrlo dug, potrajao je i do nekoliko godina. Hrvatska je u tom procesu naišla na probleme koji su posljedica prethodnog sustava i ratnih zbivanja, ali i lošeg modela privatizacije. Nestankom socijalizma trebalo je naći nove vlasnike za golemo društveno bogatstvo koje su desetljećima gradile generacije Bjelovarčana. Međutim, politički model privatizacije, odnosno *divlji kapitalizam*, koji je izabran, omogućio je da stranački podobni ljudi s malo novca ili bez njega postanu vlasnici velikih bjelovarskih poduzeća, koja su zbog nestručnosti novih vlasnika i često njihove želje da samo rasprodaju stečenu imovinu velikim dijelom propadala. Istina je i to da su svi problemi koji su mučili socijalističko gospodarstvo do 1990. sada još u pogoršanim uvjetima nakon rata i dalje pritiskali nove privatne vlasnike koji nisu mogli naći izlaza iz slabe produktivnosti, nelikvidnosti, unutarnjih dugova i zbog nedostatka investicija koje je generirao prošli sustav.

The Economy of Bjelovar (1945–1990/2020): Challenges and Changes in Industrial Development – Example of three Companies (*Koestlin; Tomo Vinković; Sirela*)

Summary

This paper offers a brief survey of the industry in Bjelovar during the socialist period (1945–1990), with the aim of and focus on explaining and presenting the crisis of the socialist model of government in the late 1980s and the economic transition of three major companies in Bjelovar active in this period (*Koestlin; Tomo Vinković; Sirela*) to new, private-market businesses following the downfall of Yugoslavia and after the formation of the independent Croatian state. This phase was a difficult one for all three companies; the result was that two of them have survived in the new circumstances, whilst one has not. The choice of the subject companies in this paper as examples of the economic transition of Bjelovar has been partial, so that the conclusions may not be applied to the

entire economy of Bjelovar in the socialist period, which has, to the most part, not managed to survive the Croatian model of *the economic transition era*.

Keywords: Bjelovar; economy; *Sirela*; *Koestlin*; *Tomo Vinković*; transition.

Dr. sc. Željko Karaula
ALCA d.o.o. Bjelovar
Banovine hrvatske 26b, HR – 43000 Bjelovar
historik2000@gmail.com